

תחייה, הגייה, כתיב ותעתיק

עוזי אורנן, בראשית היה השפה (אסופות ומבואות בלשון, יג), ירושלים: האקדמיה ללשון העברית, תשע"ג, 306 עמ'

עוד לפני שהקורא פותח את ספרו של עוזי אורנן מתעוררת בו סקרנות: 'בראשית היה השפה?' האומנם כותרת שאינה תקנית לספר של בלשן ומורה מהולל, חבר האקדמיה ללשון העברית? המחבר הוא ממשפחת משוררים ומושכים בעט, בנו של יחיאל היילפרין, מייסד גן עברי בוורשה. מי שמכירים את אורנן אומרים לעצמם: משהו ודאי מסתתר מאחורי הבחירה המוזרה הזאת; מן הסתם יש טעם לבחירה ב'היה' במקום 'הייתה' המתבקשת. ואולם אפילו מי שיקראו ספר לא קל זה מראשיתו עד סופו לא ימצאו בו תשובה על תמיהה זו. בסוף סקירתי אביא נימוק שנתן אורנן בהרצאת דברים בעל-פה. בינתיים יתעוררו הקוראים מול התמיהה שמעוררת הכותרת, כדרכו של אורנן לעורר שאלות בעניינים השונים שהעסיקו ושמעסיקים אותו.

אורנן מוכר היטב כמורה לרבים, פרופסור, בלשן בעל שם ועתיר זכויות. שיעורי התחביר שלמדתי אצלו לפני שנים רבות באולם מיזר באוניברסיטה העברית בגבעת רם בירושלים היו מעניינים, מעוררי מחשבה ופתוחים אל הרוחות שהחלו מנשבות בעולם. בשעה שהחלה לעלות קרנו של נועם חומסקי, והמהפכה החומסקיאנית הייתה בחיתוליה, כבר דיבר אורנן וכתב על גלגולים ועל טרנספורמציות. שנים אחדות לאחר מכן, כשהייתי מורה צעירה ללשון בחטיבת

הביניים ובחטיבה העליונה, הצלחתי לרתק דורות של תלמידי לשון ב'חידה' הבלשנית החכמה שהגה אורנן: 'בתראשה נצעה למותח חרוצת הזרביב בין שתי חומיות של אֶזְדְרְכִי אֶקְלוֹפּוּטוֹת שֶהֶגְזִיעוּם סְבִי דֶן'. המשפט המומצא הזה מיטיב להדגים את שיטת הניתוח התחבירי של אורנן. הניתוח נשען על יסודות פורמליים שבמרכיבי המילים ועל הדרכים שבהן מילים מחלקי דיבר שונים מזמינות את התחברותן זו לזו. עוד לפני שמתבררת המשמעות של שרשרת המילים המומצאות הללו, מתברר המסד המורפותרחבירי של השרשרת. ברגיל אנו מתעלמים מן המסד הזה, כי המשמע הדומיננטי של המילים מסנוור את עינינו והופך

ללשון העברית שכותרתו הייתה '250 שנות עברית חדשה' חלק אורנן על תפיסת מארגני הכנס. דבריו הופיעו בכרך שקיבץ את ההרצאות מכנס זה, ועתה הורחבה היריעה לפרק א בספר. אורנן קובע את תחילת החייאת העברית בסוף המאה התשע-עשרה, העת שבה החלה 'השפה העברית לשמש כפי בני הנוער הצעיר, דור הילידים' והפכה ל'שפה אופפת כל' (עמ' 25). הוא מסכם: 'לא כזה היה מעמדה של העברית בארץ ישראל לפני כן'. גם מי שיתקשו לקבל את עמדתו של אורנן יעמדו בפרק זה מול שפע עובדות, מסמכים וטיעונים בלשניים, חברתיים, פוליטיים וחינוכיים. הם יצטרכו לבחון מחדש את עמדותיהם בשורת שאלות נוקבות: מהי עברית חדשה? מה ההבדל בין מצב של דיגלוסיה למצב שבו הלשון אופפת כול? מהי הרחבת הלשון לעומת תחיית הלשון (עמ' 51)? אורנן מבקש להבחין בין השכלה לבין תחיית הלשון, וגם כאן מי שאינם גורסים כמוהו יצטרכו לגייס נימוקים כבדי משקל לתמוך בדעתם, ומובטח להם ויכוח מעניין וחד. הפרק מתגלגל מן הוויכוח, שיש בו גם נימה רגשית וערכית, אל העיון הבלשני בשאלות לא פשוטות כגון מה טיבה של השפה שהוחייתה? מהו הדקדוק של השפה המורשת? כיצד אנו תופסים את לשוננו? היש סגנון רצוי? מה בדבר הגדלת אוצר המילים? ומה מעמדן של מילים לועזיות ישנות וחדשות? מול השאלות העקרוניות ובצד ויכוחים מופיעות בפרק תשובות מעמיקות ומבוססות מאוצר הידע הרב של אורנן ומיבולו המחקרי רב השנים. הסעיף הדין בדרכים להגדלת אוצר המילים הוא בעיניי סעיף חובה. יתברך בו כל מורי הלשון בכית הספר התיכון כבואם להרגים לתלמידיהם את הדרכים להגדלת אוצר המילים: החייאת מילים עתיקות, בשינוי קל או גדול או במשמע חדש; יצירה דקדוקית של מילים במנגנון שורש ומשקל; סחיטת שורשים חדשים; סחיטת שמות פרטיים; הוספת עיצור לשורש; הוספת

את הפענוח למידי ולכן לבלתי מודע. בא אורנן וכדרכו מנער ומרענן את תפיסתנו בשאלות יסוד: מהו תחביר? מהו סוד החיבור בין מילים? מה מבטיח את התחברותן? המילה המומצאת בתראשה מחקה את המילה הקיימת בתחילה, שיכולה להתפרש כתואר פועל מתאר זמן, נצעה – נצעד, לְמוֹתַח – לאורך, חרוֹצַת הַזְרֵיב – סמיכות שמחליפה את הצירוף 'אפיק הנחל' וכן הלאה. דיונים מרתקים מתפתחים בכל כיתה שנתקלת ברצף הזה סביב השאלות איך יודעים? איך או מה מבינים כשאין למילים המומצאות משמעות? הרי לפנינו דוגמה לעומק הבלשני וליצירתיות הדידקטית של מורי אורנן. ועוד דוגמה: עד היום בזכות ספרו הצנום, המרוכז, המקורי והייחודי 'קרוק הפה והאוזן', שלמדתי בשנתי הראשונה באוניברסיטה, אני יודעת לנקד היטב ומבינה את כללי הבנייה של מילים, וגם אילו מילים חורגות מן הכללים. כך יכולתי לענות בקלות לפני חודש לכלתי שקראה לנכדתי סיפור על קרנפיים, ותהתה מדוע יש דגש בפ"א.

אורנן נודע כבעל דעות מקוריות ונחרצות בעניינים שונים. בספר נשמעים הדי פולמוסים והצעות נועזות שלו. לא אחת בגלל נועזותן ומקוריותן לא התקבלו הצעותיו ולא נקלטו. רבות מהן מופיעות כאן בספר במשנה סדורה, דבר דבור על אופניו. בפרק א של הספר בוחן אורנן את המושג 'תחיית הלשון העברית' וקובע 'ראשיתה של התחייה: בן יהודה' (עמ' 43). בפרק גדוש בעובדות ובטיעונים הוא חולק על גישות שקובעות כי 'תחייתה של העברית' חלה מוקדם יותר. ארנן רואה תחייה רק בתופעת הפיכתה של העברית ל'לשון אופפת כל'. לדבריו תחיית העברית ראשיתה כשהחלה העברית לשמש שפה יחידה לכל הצרכים. הנחת מוצא זו מביאה אותו לדחות בעיקר את הדעה הממקמת את תחיית העברית יותר ממאה שנים מוקדם יותר. בכנס באקדמיה

עתיק של מציאות לשונית שעברה מן העולם (עמ' 218). ההסברים הבלשניים של אורנן הם ידעניים ותאורטיים, אולם לדיון בכתיב הלא מנוקד יש גם השלכות מעשיות, שהרי כולנו, ללא יוצא מן הכלל כמעט, כותבים ללא ניקוד. אורנן אינו מסתפק בתיאור הבעיות, הוא מציע הצעות לנוסח חדש ומתוקן של כללי הכתיב הלא מנוקד של האקדמיה ללשון העברית (עמ' 224-227), ומבקר בתוך כך את האופן שבו ניסחה האקדמיה את כללי הכתיב. העיקרון המנחה בהצעותיו של אורנן הוא פשוט. הוא סובר ש'כללי האקדמיה מנוסחים בדרך קשה ובלתי מובנת לציבור', ויש בהם גם גזרות שאין הציבור נוטה לעמוד בהן' (עמ' 224). בקצת יותר משלושה עמודים מציע אורנן תחליף לחוברת העבה למדוי של האקדמיה. הנה דוגמאות אחדות להצעות תיקון של אורנן שבאות לקרב את מה שנשמע בדיבור אל מה שנכתב: ליבי, היצלנו, אומנם, תוכנית ואוניה, שנכתבו כאן כולן ברוח תיקוני אורנן ולא לפי כללי האקדמיה. אלו הצעות מתוננות למדוי, המקרבות את הנשמע, הפונטי, אל הנכתב, הגרפי. לאורנן גם הצעות רדיקליות יותר, כגון תוספת יו"ד שתבדיל למשל בין מינהל תקין למנהל בית הספר. אעיר רק שיש מוציאים לאור ועורכים שנוהגים כך זה זמן; הם מקלים על הקוראים אבל מתעלמים מכללים שקבעה האקדמיה, ונראה שאורנן מבקש לא להתעלם מכללים אלה כי אם לתקנם. אף שבפרק זה יש יסוד מעשי, גם הוא רצוף הסברים בלשניים מורכבים הדורשים עיון ולימוד שמעבר לקריאה הנינוחה.

בפרק האחרון אורנן דן בשאלת התעתיק של מילים לועזיות לעברית. גם כאן הוא בוחן את דרכה של האקדמיה, שהוא חבר בה אך לא תמיד מסכים עם קביעותיה. הוא מתאר שינויים והתפתחויות שחלו בקביעות של האקדמיה, ומסכם: 'התעתיק הוא גם שיעור בעברית' (עמ' 260). שלטי רחוב

צורנים לבסיס עברי; בניית מילים מצירופי מילים; בניית מילים מראשי תיבות; קליטת מילים זרות ועוד. בסופו של הפרק העשיר הזה עולה שאלת התפקיד של האקדמיה ללשון ושל ועד הלשון, שקדם לה. אורנן מציע לאקדמיה להכיר ב'כולת היצירה של דוברי עברית' (עמ' 117) ו'בכוחו של הציבור לחדש מילים' (עמ' 118-119) – והאקדמיה אכן נוהגת כך לעתים קרובות.

סקרתי באריכות מה את פרק א משום רוחב היריעה שלו, שפע המידע, השאלות העקרוניות שהוא מעלה והטיעונים שבו. זהו פרק שעשוי לעורר עניין אצל כל דוברי העברית המשכילים גם אם אינם בלשנים. לעומתו פרק ב בספר הוא פרק ליודעי ח"ן בלבד, לבלשנים שמושגים כהגאים ופונמות הם להם דבר יום ביומו. מי שיעזו בכל זאת לקרוא בעיון פרק זה ימצאו גם כאן תיאורים מאירי עיניים של תופעות בעברית החדשה. אולי אף ישתוממו הקוראים לגלות את החוקיות שאורנן חושף בפניהם, החוקיות שעל פיה הוא דובר את שפתו החדשה – הישראלית. זהו פרק מתקדם בתורת ההגה, ויש בו יסודות תיאוריים תאורטיים והיסטוריים. קוראים משכילים שאינם בלשנים יתקשו לעקוב אחרי הטיעונים המורכבים, אולם מרצים וסטודנטים ללשון עברית ולבלשנות ימצאו עניין רב בהבחנות ובהסברים של אורנן.

פרקים ג וד של הספר עשויים להיות משמעותיים יותר לקוראים המשכילים. עניינם הכתיב והתעתיק. גם כאן נכנס אורנן לעומקם של פולמוסים מתמשכים. הוא מעמת את ההגייה והדיבור של דוברים ישראלים עם שיטת הכתיבה של העברית. הוא מונה את חסרונות הכתב העברי המנוקד במיוחד כשמשווים אותו (ומלמדים את 'דקדוקו') אל הדיבור. אורנן קובע: 'הכתב המנוקד לא אנלוגי לדיבור' (עמ' 206). יש פער בין הסימון העתיק, הכתב המנוקד, לבין השימוש החדש – הדיבור. הניקוד הוא רישום פונטי

ידע רב ומחשבה מעמיקה, יכולת לנסח חוקים גם כשהתופעות נראות כאילו הן חומקות מכל כלל. ספרו של אורנן הוא ספר עשיר ומעשיר. חלקים גדולים ממנו דורשים מאמץ. לעתים רק קריאה חוזרת ונשנית מאפשרת הבנה של מכלול הבעיות ושל המבט הכולל והמעמיק שהספר מציע על עברית ההווה והעבר.

אסיים כמובטח בהסברו של אורנן לשם הספר.¹ כדרכו מבקש אורנן לגרות, לעורר עניין, להקשות, לשאול ולבסוף גם לתרץ. כשם שרוב הספר מעמת כללים מול נוהג, כך הכותרת מציעה סטייה מכלל, סטייה מכללי ההתאם של העברית התקנית. אולם לסטייה זאת יש טעם אומר אורנן. לדבריו הביטוי 'בראשית היה' מציע דבר מה שעוד לא נודע פשרו. 'היה' הוא ביטוי לא מסומן שכביכול צורתו זכר אך הוא יפה לשני המינים. כשאומרים 'בראשית היה', גורס אורנן, עדיין אין יודעים מה יבוא בהמשך, ועל מה מדובר. רק אחר כך בא הפתרון: מדברים על 'השפה'. אורנן גם הזכיר שקדם לו סופר חשוב כזאב ז'בוטינסקי. וכך סיפר לשומעיו: 'אני זוכר מילדותי שהייתה אִמְרָה שהייתה מיוחסת לז'בוטינסקי "בראשית הָיָה האומה"². ההסבר מעניין, אבל תחושת הצרימה נותרת בעינה, לטעמי לפחות, צרימה שיכולה להתפרש כפרובוקציה וכהזמנה לדיון.

עשויים להקל על הלומד עברית להגות את שמות הרחובות ולהבין את משמעות המילים שמרכיבות אותם. גם כאן אורנן אינו מסתפק בביקורת על המצב הקיים אלא מציע תיקון. העמודים החותמים את הספר הם אוסף מפורט של כללים שמציע אורנן לכתיבת מילים לועזיות באותיות עבריות. הוא מציע גם כללי תעתיק פונמי: 'לכל אדם שיש לו צורך לכתוב עברית באותיות לטיניות, כגון להכנת תמרורים ושלטי כיוון דרכים, לניסוח כתובות לדואר אלקטרוני או למברקים לחו"ל, לרישום בספריות בארץ ובחו"ל, לרישום שמות במנהל האוכלוסין, להכנת מפות גיאוגרפיות, להכנת אינדקסים ומפתחות מסוגים שונים' ועוד ועוד (עמ' 272). כיוון שהזכיר אורנן מפתחות אעיר כאן שהספר היה נשכר מאוד לו היו בו מפתחות לשלל העניינים והדוגמאות שבו. לְמַהֲלֵךְ בשבילי השפע הרב שהספר מציע נחוצים כלי התמצאות שכעזרתם יוכל לשוב ולחפש עניינים שהתקשה בהם או שירצה ללמוד אותם או ללמדם.

לסיכום, בגילו המתקדם יש לאורנן ראייה רעננה, עדכנית ומציאותית של תופעות לשון שצעירים ממנו יכולים רק להתקנא בה. הערנות, החיות, המקוריות וחדות ההבחנה שלו והאופן שבו הוא מנתח תופעות בנות הזמן על רקע התהוותן מעוררים התפעלות. לכל אלה נלווים

1 הרברים נאמרו בפתח הרצאתו 'בראשית היה השפה' שניתנה במסגרת סדרת הרצאות של עמותת 'אני ישראלי' באביב 2013 ואפשר לראות אותה ביוטיוב <https://www.youtube.com/watch?v=YVnGWzxG1uU>, נצפה בכ' בתמוז תשע"ו.

2 והשוו בברית החדשה: 'בראשית היה הרבר, והרבר היה עם האלוהים, ואלוהים היה הרבר' (יוחנן א, א, על פי התרגום באתר www.Biblica.com, נצפה בכ' בתמוז תשע"ו).